

VİLAYET-İ SİTTE’DE DEMOGRAFİK YAPI (II)

Abdullah ÖĞÜT*
Murat KILIÇ**
Kazım COŞKUN***

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf/Cite as: Öğüt, A., Kılıç, M., ve Coşkun, K. (2023). Vilayet-i Sitte’de Demografik Yapı (II). *DÜMAD (Dünya Multidisipliner Araştırmalar Dergisi)*, 6(Prof. Dr. Durmuş Ali Arslan Özel Sayısı), 175-193.

Özet

Osmanlı Devleti’nin son demlerinde Ermeni milletinin ülkeyi parçalamaya yönelik faaliyetler sonucunda savaş alanı dışına, Suriye bölgesine taşınmalarıyla başlayan süreç, bir Ermeni diasporası oluşmasına ve Türkiye aleyhinde birçok yayının ve eylemin yapılmasına sebep olmuştur. Bu yayınlardan biri olan “Mesrob K. Krikorian’ın Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London 1977” adlı eser içerik olarak her ne kadar Ermeni iddialarının başında gelen Vilayet-i Sitte’de nüfus çoğunluklarının olduğuna dair iddialı veriler içeriyor olsa da eserin bazı kısımlarında 1915 olaylarından Osmanlı Devleti’ni sorumlu tutan atıflara rastlanmaktadır.

Bu makalede Mesrob K. Krikian’ın bu iddialarına cevap niteliğinde, Türk iddialarını içeren bir değerlendirme yapılmakta ve diaspora Ermenilerinin yalan yanlış bilgilerle Türk Milletine yönelik ithamları çürütülmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mesrob, Türk, Ermeni, Osmanlı, Türkiye, Vilayet-i Sitte.

Abstract

In the last days of the Ottoman Empire, the process that started when the Armenian nation moved out of the war zone to the Syrian region as a result of the activities aimed at breaking up the country, led to the formation of an Armenian diaspora and many publications and actions against Turkey. One of these publications, “Mesrob K. Krikorian's Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London 1977” contains assertive data regarding the population majority in

* Öğretmen, Günyazı İlkokulu, aogut46@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-3832-5631

** Öğretmen, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği İlkokulu, mkilic_tr@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-9658-1764

*** Öğretmen, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği İlkokulu, kazimcoskun70@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-1382-2946

Vilayet-i Sitte, which is one of the leading Armenian claims. Although there are references in some parts of the work that hold the Ottoman State responsible for the events of 1915.

In this article, in response to these claims of Mesrob K. Krikian, an evaluation including the Turkish claims is made and the accusations of the diaspora Armenians against the Turkish Nation with false and false information are tried to be refuted.

Keywords: Mesrob, Turkish, Armenian, Ottoman, Turkey, Vilayet-i Sitte.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yaşayan bütün azınlıklar gibi Ermeni cemaati de çeşitli sebepler ile özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren istismara açık bir hale getirilmiştir. Bu istismarın görünen sebeplerinin başında Avrupalı misyonerlerin çalışmaları, Yunanistan'ın ve Sırbistan'ın bağımsızlığını kazanması ve bu topluluklara özenen Ermeni toplum ve toplum liderlerinin bilinçsiz davranışları gelmektedir.

Bununla beraber özellikle Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması ve bu bağımsızlığın aynı dili konuşan, aynı dine mensup ve aynı mezhebi paylaşan toplulukları isyana davetkâr olmasının da etkisiyle imparatorluğun çeşitli bölgelerinde çıkan ayaklanmalar Avrupalı misyonerler ve devlet adamları tarafından desteklenmiştir. Anadolu topraklarında esasen mutlu ve huzurlu bir yaşam süren Rum azınlıkların Yunanlılarla yukarıda saydığımız sebeplerle ortak hareket etmesi, bu toplulukların yüzyıllardan beri Osmanlı siyasî hayatında sahip oldukları imtiyazlı sınıf özelliğini kaybetmelerine ve aynı imtiyazların bu defa Ermeni toplumuna verilmesine sebep olmuştur. 1821 tarihinden itibaren Rumların sahip olduğu bütün yetkilere ve imtiyazlara sahip olarak devletin her katmanında yer verilen Ermeniler çok kısa bir süre sonra kazandıkları bu vasıfların kıymetini bilememiş ve Osmanlı İmparatorluğu içinde yeni bir kargaşa ve isyanın tohumlarını ekmeye başlamışlardı. Rumların imtiyazlarını kaybetmesinden sonra bu defa Ermeniler üzerinden menfur emellerini gerçekleştirmeye çalışan Ruslar, Fransızlar ve İngilizler, Osmanlı Ermenilerini kışkırtmak suretiyle, onlara Türk toprakları üzerinde hiçbir zaman elde edemeyecekleri asılsız vaatlerde bulunmuşlardır. Gerçi bu vaatler ve faaliyetler bir nebze de olsa işe yaramıştır ancak, Ermenilerin ihtirasları yönünde değil, Rusların, İngilizlerin ve Fransızların planladıkları gibi.

Aşağıda, Krikorian'ın eserinin konusunu teşkil eden vilayetlerdeki nüfus durumu ve bu vilayetlerde meskûn Ermenilerin demografik ve sosyal durumu incelenmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında nüfusla ilgili verilen rakamların diğer kaynaklarla karşılaştırması da yapılacaktır.

Demografik Yapı ve Değerlendirme

Diyarbakır Ermenileri

Diyarbakır vilayetinin bütün nüfusu 19. yüzyılın ikinci yarısında, Cuinet'e göre¹ 471.462 olup bu nüfusun Müslüman, Hıristiyan ve diğerlerinden oluşmaktaydı. Krikorian yekûn gayrimüslim nüfusu 133.818 olarak gösterir² ve bu nüfus içinde Ermeniler (Apostolic³ 57.890; Katolik 10.170; Protestan 11.069) olmak üzere toplam 79.129'a tekabül etmektedir.

Türk ve Ermeni yayınları göz önüne alındığında, bunlardan yapılan alıntılarda rakamlar arasında büyük farklılıklar olduğu görülür. Krikorian bu farklılığı Türk kaynaklarının Türkiye'deki Ermenilerin sayısını Ermeni sorununu minimize etmek için ve Avrupalıların dikkatini saptırmak için tahminlerin altında vermektedirler şeklinde değerlendirmektedir⁴. Önemli Türk kaynaklarının da kullanan Cuinet, Diyarbakır'daki Ermeni nüfus sayısını 79.129 olarak verir.⁵ Kaynaklar Krikorian'ın iddialarının tam tersini göstermektedir. Ancak bu konuda söylenebilecek en doğru şey Ermenilerin kendi nüfuslarını tahmin edilemeyecek derecede abarttıkları yönündedir.

Aynı tarihlerde Ermeniler tarafından basılan bir kitapçıkta Diyarbakır'daki toplam nüfus olan 355.000 kişinin 120.000'inin Ermeni olduğu kayıtlıdır⁶. Yine bir başka Ermeni yazar olan Theodik'in Almanak'ında I. Dünya Savaşı'ndan önce Diyarbakır'da 124.000 Ermeni yaşamakta olduğunu ifade etmektedir⁷. Krikorian'ın, Ermenilerin sayılarının abartıldığını bildiği aşikardı ve bu durumu kamufle etmek için Türklerin de sayıları az gösterdiğini iddia etmeyi bir vicdan rahatlaması olarak benimsediği görülmektedir. Bu yüzden şu ifadeleri kullanır "Görülmektedir ki, Türkler Ermeni

¹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, Cilt: II, Paris, 1891, s. 412; diğer kaynaklardan S.J.-E.K. Shaw eserlerinde 1882 sayım sonuçlarına göre Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusunu 289.591 olarak vermektedir. Bu nüfus içindeki toplam (Gregoryen, Katolik ve Protestan) Ermeni nüfusu ise 60.448 olarak verir; aynı kaynak kaza bazında verdiği nüfusa göre Diyarbakır kaza nüfusu 62.870 olup, Ermenilerin miktarı ise 15.626 idi (Modern Türkiye, s. 251); Cevdet Küçük ise Kemal H. Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. IX (1978), s. 258-274'den derlemiş olduğu nüfus verilerinde Diyarbakır'daki Müslüman nüfusu 289.591, Ermeni nüfusu 46.823 olarak göstermiştir (Küçük, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, s. 163); Kamuran Gürün Marcel Leart'ın Patrikhane'ye atfettiği 1882 yılına ait verdiği rakamlarda Diyarbakır Ermeni nüfusu 150.000 olarak gösterilmiştir (Gürün, *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, İstanbul 2001), yine Gürün'ün aynı kaynağa dayanarak 1912 yılına ait verdiği Diyarbakır nüfusu toplam da 296.000 olup, bu nüfus içinde Türkler 45.000, Ermeniler ise 105.000 idi (Gürün, a.g.e, s. 127).

² Krikorian, a.g.e., s. 19.

³ Ermeni Ulusal Kilisesinin resmi adı 'The Holy Apostolic and Orthodox Church of Armenia'. Ermenilerin çoğunluğu (%85'i) bu kiliseye üyedir ve onlar 'Ortodoks' veya 'Gregorian' dan çok 'Apostolic' olarak isimlendirilmeyi tercih ederler. Diğer bazı Avrupalı ve Türk yazarlar kadar Cuinet de Apostolic kilisesinin azaları için 'Gregorian' ifadesini kullanmayı tercih eder, fakat ben Apostolic terimini kullandım, çünkü Ermeniler Apostles Thaddaeus ve Bartholomew aracılığıyla St Gregory'den önce Hıristiyan inancını kabul ettiler.

⁴ Krikorian'ın bu iddiası da çürütülmeye müsaittir. Çünkü Gürün'ün 1890, 1893 ve 1895 sayımlarla ilgili verdiği rakamlara bakıldığında Krikorian'ın iddialarından daha fazla miktarlar, özellikle Osmanlı hükümetinin yapmış olduğu sayımlarda, tespit edilebilmektedir. Gürün Diyarbakır Ermeni nüfusunu tahmin edenleri ve tahmini nüfusları şöyle vermektedir: Patrikhane 88.800, Osmanlı hükümeti 76.958(1880)-79.320(1890)-86.202(1895), Lloyd 90.034(1890), Cuinet 101579 (1892),1893 sayımı ise 83.047 olarak vermiştir (Gürün, a.g.e., s. 144).

⁵ A. Cevad, *Diyar Bakır 'Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati* ('Historical and Geographical Dictionary of the Ottoman empire'), cilt: 2 , İstanbul, 1313-1317H/ (1895-1900). s. 402, Cuinet'in verdiği rakamlardan daha az olarak, Diyarbakır'ın Ermeni nüfusunun tamamını 57. 196 olarak tespit eder.

⁶ Krikorian'dan naklen Ubcini, M.A. , 'Turqiayi Hayern ew irents dratsiner'('The Armenians of Turkey and their Neighbours'), Marseilles 1890, bkz. İstatistikî tablo.

⁷ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 261.

sayısını azaltırken, bazı Ermeniler ise istatistiklerini abartmıştır. Bu yüzden biz, yukarıda Ermeni kaynaklarının gösterdiği rakamlar ve Cuinet tarafından verilen sayılar arasındaki ortalamayı verirken, Diyarbakır'daki Ermenilerin tamamını sadece tahmin edebiliriz. Bu sebeple bölgedeki Ermeni nüfusun tamamını sadece 100.000 olarak kabul edebiliriz.” Halbuki Krikorian'ın bu yaptığı da bir nevi aldatmaca olup, güya doğru bir tahmin yaptığı, taraf tutmadığı izlenimini vermeye çalışmaktadır. Oysa zamanın en iyi tahminlerini yaptığını kabul ettiğimiz Osmanlı hükümeti ile Cuinet'in tahminlerinin neden kabul edilmediği anlaşılamazdır.

Krikorian, nüfus meselesini biraz daha ileri götürerek, 1890'lı yıllarda yapılmış olan istatistikleri Osmanlı veya Cuinet'in verdiği rakamlara göre değil de İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından 1912'de hazırlanan, Doğu Anadolu'daki irki unsurların istatistiki analizine ait verilerden hareketle ele alarak, kendi rakamlarına yakın miktarlar verdiği için, Patrikhanenin 105.000 rakamını Diyarbakır Ermenilerinin gerçek sayısı olarak lanse etmekten çekinmez.⁸ Üstüne üstlük bu rakamları bir şemada göstererek, kendisi tarafından gösterilmiş olan 100 bin rakamına bir delil olarak sunmaktadır.⁹ Krikorian'ın kaynaklarından bir diğeri olan J.Lepsius¹⁰ da Diyarbakır eyaletindeki Ermenilerin sayısını 105.000 ve Türkleri 63.000 olarak verir.¹¹

Yukarıda Krikorian tarafından Cuinet ve J.Lepsius baz alınarak verilen rakamlar ile Diyarbakır'da Ermenilerin Türklerden daha çok olduğunu iddia etmek mümkün gibi görülmekle beraber gözden kaçırılan en önemli şey, Osmanlı devletinde Türkler irki olarak değil dinî bir birlik olarak sayıma dahil edilmişlerdir. Bu bakımdan Türkleri değerlendirirken doğrudan Müslüman nüfusu temel almak daha doğru bir sonuç verir.

⁸ Oysa 1897 tarihinde Osmanlı hükümeti tarafından yapılan bir istatistikte vilayetin genel nüfusunun 414.657, bunun 329.843'ünün Müslüman, 84. 814'ünün ise gayrimüslim olduğu ifade edildiğine göre(Tevfik Güran,"1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", *State Institute of Statistics Prime Ministry Republic of Turkey*, (Edit. H.İnalçık-Ş.Pamuk), Ankara 2000, s. 173), bu nüfusun tamamı Ermeni kabul edilse dahi Krikorian'ın 105.000 rakamı ortaya çıkmaz.

⁹ M. Leart, 'La question Armenienne a la lumiere des documents', Paris, 1913, pp. 60-1, and J. Bryce, 'The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire', 1916, p. 661.

¹⁰ J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', Potsdam, 1919, p. 74. The same author (ibid. , pp. 306-7) Diyarbakır vilayetindeki Ermenilerin sayısını 81. 700 olarak (Apostolic 78. 000; Katolik 1. 500 ve Protestan 2. 200) kaydeder, muhtemelen M. Ormanian'ın rakamlarından yapılan alıntı, 'The Church of Armenia', London, 1955, p. 206.

¹¹ Krikorian, bu istatistikleri ya anlamamakta veya anlamazlıktan gelmektedir. Çünkü 19. yüzyılın sonlarına kadar hiçbir Osmanlı istatistiği kendi vatandaşlarını irki adlarıyla sınıflandırarak sayıma tabi tutmaz. Osmanlı'da nüfus istatistikleri daima mezhep ve cemaat kavramları dikkate alınarak yapılmıştır yani din unsuru ön plandadır. Bu sebeple Diyarbakır'daki nüfus da genellikle Müslüman (Türk, Kürt, Çerkez, Kızılbaz ve Yezidiler) olarak sınıflandırılmışlardır. Bu itibarla Müslümanlar, Küçük'ün verdiği 1880 sayımında 55.000, bir diğerkaynağı olan İngiliz Konsolos Trotter'e göre 140.538, Cuinet'e göre vilayet bazında 337.644, bir diğerkaynak Lynch'in 1890 tahminine göre sadece Palu kazasında 45.580, Haziran 1895'te William Everett tarafından İngiliz Hariciye Nezaretine sunulan belgede ise sancak olarak Diyarbakır nüfusu 64.595 iken vilayet nüfusu 333.456 olarak tespit edilmiştir (Küçük, Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı, s. 164,165, 166).

Bitlis Ermenileri

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Bitlis vilayetinin nüfusu Cuinet tarafından 398.625¹² olarak tahmin edilmekteydi ve bu nüfus içindeki Ermeniler¹³ (Apostolic 125.600, Katolik 3.840, Protestan 1.950) olmak üzere toplam 131.390 idi. Bu istatistikler başlıca Türk kaynaklara dayanırlar. Ermeni otoriteleri Bitlis vilayetinin nüfusu için farklı rakamlar verirler. Lepsius'tan¹⁴ naklen Ormanian¹⁵ Ermenilerin sayısını 196.000 olarak; İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi 180.000 olarak¹⁶; Theodik'in Almanak'ı 198.000,¹⁷ ve M.A. 308.000 olarak tahmin eder.¹⁸ Krikorian, "Sunulan bu son iki aşırı tahmini anlamlandırırken, Bitlis'te yaşayan Ermenilerin tümünü muhtemelen takribi çoğunluk olarak veren Ermeni Patrikhanesi'nin rakamlarını kabul etmeyi tercih ederim." Diyor. Patrikhanenin Ermeniler için verdiği rakam ise toplam 180.000 toplam nüfus ise yaklaşık 382.000 olarak verilmektedir.¹⁹

Krikorian, kendi ırkî nüfus çoğunluğu yönünden meseleye baktığından, herkesin kabul edebileceği kurumların tahminlerini hakiki veriler olarak kabul etmek yerine, Ermeni toplumunun çoğunluk olduğunu gösteren Patrikhane veya herhangi bir kurumun tahminlerini kendisi için daha geçerli bulmaktadır. Ancak bu yaklaşımın bilimsel ve gerçekçi olmadığına inandığımızdan burada diğer kaynaklardan da bahsetmek durumundayız.. Mesela Cuinet 1890'da Bitlis'teki Müslümanları 254.000, Ermenileri 131.390, diğerlerini 13.235 olarak vermektedir²⁰. S.Shaw ise Bitlis vilayetindeki Ermeni nüfusu 107.804 olarak vermekte ve Ermeniler ile Müslümanlar dahil diğer nüfusun toplamını 276.998 olarak tahmin etmektedir.²¹ Gürün ise çalışmasında Lynch'ten yaptığı nakillerde vilayetin 1814'teki nüfusunun 12000 olduğunu ifade eder ve Ermeniler bunun sadece yarısı kadardı. 1838'de ise 15-18 bin arasında ve 1/3'ü Ermeni idi. Lynch'in yaptığı 1868 sonrası ziyarette şehirde 27.683

¹² Küçük'ün 1893 nüfus tahminlerine göre Bitlis'in nüfusu içinde Müslümanlar 167.054, Ermeniler 101.358 kişi olmak üzere toplam nüfus 268.412 idi (Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı, s. 163), 7 Eylül 1880 tarihinde elçilerin Babıâli'ye verdikleri notaya ekledikleri Ermeni Patrikliği'nin hazırladığı listeye göre Bitlis, Van ve Muş vilayetlerindeki toplam Müslüman sayısı 20.000, Ermeni sayısı 252.000 idi (A.g.e., s. 164), 7 Eylül 1880 tarihli İngiliz konsolosu Trotter'in tahminlerinde Bitlis'te 145.009 Müslüman, 77.993 ise Ermeni yaşamaktaydı (A.g.e., s. 165), Lynch'in 1890 tahmininde ise Bitlis'te 145.454 Müslüman ve 97.184 Ermeni yaşamaktaydı (A.g.e., s. 165), Haziran 1895'te İngiliz askeri konsolosu William Everett'in tahminlerinde Bitlis Sancağında 29.281 Müslüman, 39.287 Ermeni yaşamaktaydı. Aynı kaynak vilayet bazında Bitlis'te 133.986 Müslüman ve 152.398 Ermeninin olduğunu bildirmekteydi (A.g.e., s. 166).

¹³ Krikorian, *a.g.e.*, s.27-8.

¹⁴ J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 306-7.

¹⁵ Bitlis sancağında 51. 500 Ermeni yaşardı; Muş ve Bingöl sancağında 94. 000; Siirt sancağında 25.000 ve Hizan kazasında 25. 000 (M. Ormanian, 'The Church of Armenia', s. 206 ve 208).

¹⁶ Krikorian'dan naklen M. Leart, 'La question armenienne a la lumiere des documents', pp. 60-1. ve J. Bryce, 'The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire', p. 661.

¹⁷ Krikorian'dan naklen Theodik, 'Amenun taretsoytse'('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 261-2.

¹⁸ Krikorian'dan naklen M.A., 'Turqiayi Hayern ew irents dratsiner' ('The Armenians of Turkey and their Neighbours'), bkz. İstatistikî tablo.

¹⁹ 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Bitlisin genel nüfusunu 338.642 olarak, buradaki Müslümanları 224.772, gayrimüslimleri ise 113.870 olarak vermektedir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

²⁰ Küçük, Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı, s. 165.

²¹ Shaw, Modern Türkiye, s. 251.

Müslüman ve 16.089 Ermeni, 342 Asuri olduğunu bildirmektedir. Ancak bu tarihten sonra verilen bütün nüfus rakamları Erzurum, Van, Muş ve Diyarbakır ile Bitlis'in bir toplamını sunması sebebiyle bizi bir yere getirmeyeceği kanısında olduğumuzdan burada vermeyi uygun bulmadık²². Esat Uras'ın verdiği bilgilere göre ise Bitlis'teki Ermeniler Fransız Sarı kitabında 131.390 kişi olarak gösterilmektedirler ki, bu Cuinet'in rakamlarıyla aynıdır²³. Yine Uras'ın 1905 yılında Osmanlı Devleti'nin Ermeni nüfusuyla ilgili Bitlis'e dair yaptığı tahmine göre şehirde 114.704 Gregorian Ermeni, ayrıca Katolik Ermeniler 2.788 ve Protestan Ermeniler ise 1.640 idi²⁴. 1330 (1911-12) yılına ait Osmanlı kaynaklarından alınan bilgiye göre Bitlis vilayetindeki Ermeni nüfus 191.156 idi²⁵.

Van Ermenileri

1862'de İngiliz konsolos R.A.O. Dalyell²⁶ Van vilayetinin bütün nüfusunu 209.100'ü Hıristiyan ve 209.600'ü Müslüman, toplam 418.700 olarak rapor etti. Bu rapora göre dağılım şöyledir:²⁷

Van Sancağındaki Hıristiyanlar 90.100, Müslümanlar 95.100; Hakkari sancağındaki Hıristiyanlar 119.000, Müslümanlar (çoğu Kürt) 114.500 olup, toplam Van nüfusu 418.700'dür. 1890'da Cuinet²⁸ vilayetin toplam nüfusunu, 178.000'i Hıristiyan ve 252.000'i Müslüman ve diğerleri olmak üzere 430.000²⁹ olarak tahmin etmekte olup, bu nüfus içerisinde Ermeniler (Apostolic 79.000, Catholic 708, Protestan 290) toplam 79.998'dir.

Krikorian, Cuinet tarafından kullanılan istatistiğin Türklerin lehine tahrif edildiğini iddia etmektedir. Bu iddiasını da Van ve Erzurum'daki Ermenilerin, diğer ırkların her birinden daha fazla bağımsızlık arzusunda olduğunu ve Türklerin yayınladıkları rakamlarla Ermenileri sayısal olarak azınlık göstererek psikolojik olarak bastırılmalarını temin ettiler tezine dayandırmaktadır. Bu tahrifata dair bir fikir vermek için, Lynch'in naklettiği Konsolos Dalyell ve J.G.Taylor,³⁰ tarafından Van kazasındaki Ermeni nüfusun 42.000, Müslümanların ise 17.000 olarak kaydedilmiş olduğuna

²² Gürün, a.g.e., s. 141.

²³ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 141.

²⁴ Uras, a.g.e., s. 143.

²⁵ M. Cemil Özgül, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Cilt: I, Sayı: 37, Ankara 2001, s. 58.

²⁶ Krikorian, a.g.e, s. 33-34.

²⁷ PRO-PO, 78/1682, 'Tabular View of the Population of the "mutasarrıflık" of Wan'. Bu sayılar kapsamı şöyleydi: Van Şehri: Hıristiyan 10. 000, Müslümanlar 8. 000. Şehrin mahalleleri: Hıristiyanlar 32. 000, Müslümanlar 9. 000.

²⁸ Cuinet, *La Turquie*, Cilt: II, s. 636, cf. A. Cevad, *Memaliki Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, vol. 3, p. 830, ve Ş. Fraşeri, *Kamûs ül-a'lâm*, Cilt: 4, 1306-1316H (1888-99), s. 4673.

²⁹ 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Van'ın genel nüfusunu 132.007 olarak, buradaki Müslümanları 76.956, gayrimüslimleri ise 55.051 olarak vermektedir (Güran, a.g.m., s. 173).

³⁰ PRO-FO, 78/2439, 'Consul Taylor's report on Koordistan' (18 March 1869), c. f. H. F. B. Lynch, 'Armenia: Travels and Studies', vol. 2, p. 79.

dikkat çekmiştir. Aynı şekilde Cuinet'in Ermeniler için 13.500 rakamını ve Müslümanlar için 21.500 rakamlarını vermesini de diğer bir kanıt olarak göstermektedir.

Krikorian, iddiasını güçlendirmek için Cuinet ile M.A.'nın³¹ verdiği rakamları karşılaştırmakta ve Van vilayetindeki Ermenilerin sayısını 194.000 olarak tahmin etmektedir. Diğer taraftan yüzyılın sonuna doğru Van sancağı Ermenilerinin sayısını İstanbul'daki Ermeni patrikhanesinin³² 182.000; Lepsius'dan naklen Ormanian'ın³³ ise 192.000; Theodik'in Almanak'ının³⁴ 197.000 ve Eramian'ın³⁵ 180.000 ila 200.000 arasında olabileceğini bildirir. Sonuç olarak da bütün bu istatistiklere göre Van'daki Ermeni nüfusun 190.000 civarında olduğuna karar verir ve ileride bir sorumluluk almamak veya yeni bir rakamı kitabına başvuracaklara kabul ettirebilmek için Van'daki Ermeni nüfusunun bu iki rakamın ortalaması olarak 135.000 olabileceğini ifade etmektedir.

Krikorian'ın bütün bu iddialarını araştırmak ve gerçekten kaynakların bu husustaki kararını anlamak istediğimizde karşımıza çıkan manzaranın hiç de böyle olmadığını gördük. Uras'ın Sarı kitap olarak bahsettiği "1893-1897 Ermeni İşleri, Paris, 1897"ye göre Van'daki Ermeni nüfus 80.798³⁶, Osmanlılar tarafından yapılan 1321 (1905) nüfus sayımı 1330 (1914) tarihinde yayınlanmış idi. Buna göre Van'ın toplam nüfusu 259.141 olup, buradaki Ermeni nüfus 67.792 olarak gösterilmiştir. Stanford Shaw, 1882 yılı tahminlerine göre Van nüfusunun 269.860 Ermeni nüfusu ise 60.448 olarak verir, aynı kaynak Doğu Anadolu'nun başlıca kazalarını verirken Van'daki Ermeni nüfusu 33.053 olarak gösterir³⁷. Küçük ise 7 Eylül 1880 tarihli İngiliz Konsolosu Trotter'in Müslümanları 82.204 ve Ermenileri 39.113, aynı kaynağa göre Cuinet Ermenileri 79.998; Lynch (1890) 75.644; Haziran 1895 tarihinde İngiliz askeri konsolosu William Everett Van Sancağı'ndaki Ermenileri 24.896 ve Van vilayetindeki Ermenileri ise 112.536 olarak tahmin etmektedir³⁸. Bunlara ilaveten Gürün'ün verdiği kaynaklara göre Patrikhane Van hakkında İngiltere'de verdiği (1880) 184.000 sayısı ile sonradan verdiği (1881) 133.859 rakamı arasında çelişkide kalmıştır. Osmanlıların 1890 tarihli nüfus tahminlerine göre Van Ermenilerinin 55.912, Konsolos Lloyd ise (1890) Ermenileri 75.988, Osmanlıların 1893 sayımında ise 60.448 olarak verildiği görülmektedir³⁹. Özgül'e göre ise Osmanlı

³¹ M. A. , 'Turqıyayı Hayern ew irents dratsiner' ('The Armenians of Turkey and their Neighbours'), bkz. İstatistiki tablo.

³² M. Leart, 'La Questinon Armenienne a la lumiere des documents', pp. 60-1, and J. Bryce, 'The Tereatment of Armenians in the Ottoman Empire', p. 661.

³³ M. Ormanian, 'The Church of Armenia', pp. 206 and 208; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 76-7 and 306-7.

³⁴ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 262.

³⁵ H. Eramian, 'Yushartzan Van-Vasporakani' ('Memorial of Van-Vasporakan'), vol. 1, Alexandria, 1929, p. 15.

³⁶ Uras, Tarihte Ermeniler, s. 141.

³⁷ S. Shaw, Modern Türkiye, s. 251.

³⁸ Küçük, Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı, s. 165-66.

³⁹ Gürün, a.g.e., s. 141.

devletinin yaptığı 1330 (1911-12) tarihli nüfus sayımına göre Van vilayetindeki Ermeni nüfusu 130.500 olarak, Ermeni Patrikliği'nin "Population Armenienne", Paris 1920'yi kaynak göstererek verdiği rakamlar Van vilayetinde Ermeni nüfusun 185.000 olduğunu kaydetmektedir⁴⁰. Justin McCarthy ise Patrikliği'nin 1913 istatistiklerine dayanarak verdiği bilgilerde Van Ermeni nüfusunu 110.897 olarak tespit eder⁴¹.

Bütün bu ifadelerimiz göstermektedir ki, Krikorian'ın işaret ettiği kaynakların büyük çoğunluğu kendi eylemini kabul ettirmek için seçmiş olduğu kaynaklardır. Bu kaynaklar arasında bazılarını seçerken bunların tutarlılığına ise dikkat etmemiş görünmektedir. Çünkü en basitinden Patrikhane'nin vermiş olduğu rakamlar dahi birbirini çok büyük farklarla ıskalamaktadır. Bu bakımdan tahminleri kullanırken genel geçerlilik kazanmış olanları kullanmak ve konu her ne kadar kendi milletimizi ilgilendiriyor olsa da tarihi olayları yargılamak fazla hissi davranarak, emri vakilerden uzak kalmaya çalışmak, her iki ulusun gelecek kuşakları için daha anlamlı olacaktır.

Erzurum Ermenileri

1847 tarihinde Erzurum ve Şiran kazalarında 52940 Müslüman, 14995 Ermeni ve 1125 Rum olarak toplam 69.060 kişi yaşamaktaydı⁴². 1862'de, İngiltere Konsolosu R.A.O. Dalyell Erzurum eyaletinin (Muş ve Kars dahil) nüfusunu, %25'i Hıristiyanlardan (çoğu Ermeni) oluşmak üzere 732.458 kişi olarak rapor etti.⁴³ 1869'da Konsolos J.G.Taylor Erzurum Ermenilerini 295.700 (287.000'i Apostolic ve 8.000'i Katolik) olarak tespit etti.⁴⁴ 1888-9'da Erzurum vilayet olduğu zaman, nüfusu Fraşeri tarafından 109.835'i Ermeni ve 464.129'u Müslüman olmak üzere 581.753 olarak tahmin edildi.⁴⁵ Aynı zamanda (1890), Cuinet⁴⁶ eyalet için Ermenilere ait şu detaylı istatistikleri vermektedir⁴⁷, Ermeniler (Apostolic 120.273, Katolik 12.022, Protestan 2.672) toplam 134.967'dir. Toplam nüfus ise 645.702⁴⁸ dir. Vilayetin sancaklarındaki Ermeni nüfus ise; Erzurum sancağı: Apostolic 77.476, Katolik 10.180, Protestan 2.288. Erzincan sancağı: Apostolic 34.145, Katolik 88, Protestan 285. Doğubayezit sancağı: Apostolic 8.652, Katolik 1.754, Protestan 99 idi.

⁴⁰ M.C. Özgül, *a.g.m.*, s. 58.

⁴¹ J.M., "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, (Edt. Türkkaya Ataöv), Ankara 2002, s. 80.

⁴² Haydar Çoruh, "Erzurum'daki Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 6, Ankara 2002, s. 114; bu yayının tablolarla genişletilmiş hali için bk. aynı müellif, "Erzurum'daki Türk Ve Ermeni Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", Güneyde Bir Tarih Sevdalısı Dr. Süleyman Hatıpoğlu Armaganı, Gazi Yayınları, Ankara 2022.

⁴³ PRO-FO, 78/1669, 'Report on the "eyalet" of Erzurum', No. 9 (28 February 1862).

⁴⁴ PRO-FO, 78/2439, 'Consul Taylor's report on Koordistan' (18 March 1869).

⁴⁵ Ş. Fraşeri, 'Qamâs ül-a'lâm' ('Dictionary of Proper Names'), vol. 2, p. 830.

⁴⁶ Cuinet, vol. 1, p. 136. Bkz. Cevad'ın Memâlik-i Osmaniye'nin tarih ve coğrafya lügati', vol. 1, p. 57. Vilayetin genel nüfusunun tam olarak 645. 700 olduğunu verir (J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', p. 34).

⁴⁷ Krikorian, *a.g.e.*, s. 40-41.

⁴⁸ 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Erzurum'un genel nüfusunu 637.015 olarak, buradaki Müslümanları 513.446, gayrimüslimleri ise 123.569 olarak vermektedir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

Bu yüzyılın ilk on yılının sonuna kadar Ermeni kaynakları Ermeni toplumu için farklı rakamlar verirler. İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi ve Theodik'in Almanak'ı⁴⁹ vilayetin Ermeni sakinlerini 215.000 olarak tahmin eder. Lepsius'dan naklen M. Ormanian⁵⁰, Ermeni nüfusunun tamamını bu istatistiklerde 1900'ler için 203.400 olarak gösterir. Buna göre Erzurum Vilayeti (Erzurum 85.000, Hasankale 10.500, Tercan 15.000, Kiği 25.000) toplam 135.500. Erzincan kazası (Erzincan 25.500, Bayburt 17.000, Kemah 10.200) olmak üzere 52.700. Doğubayezit kazası 15.200 idi.

Krikorian'a göre Fraşeri, Cuinet, Ormanian ve Lepsius tarafından Ermeniler için verilen rakamların ortalaması alındığında, bu rakam 150.000 olması gerekir demektedir. Öyle ki bu rakam Dalyell'in sadece Erzurum vilayeti için verdiği 624.385 rakamının yaklaşık %25'ini oluşturmaktaydı.

Verilen bu rakamlara karşılık Erzurum vilayetinin 1827 yılına ait nüfus ramakları Lynch tarafından verilmiştir ki bu rakam merkez kazaya ait olup, toplam 130.000 civarındadır. Bu nüfus içinde Ermeniler sadece 19-24 bin civarındadır. 1829'da Ruslar çekildiğinde Erzurum'un nüfusu 15.000'e düştü ve kazada sadece 120 Ermeni ailesi kaldı. Lynch'in 1896'da Erzurum'u ziyaretinde kaza nüfusunun 40 bine yükseldiği, bu nüfusun yaklaşık 10.500'ünün Ermenilerden meydana geldiğini bildirmektedir. Lynch Vilayete ait nüfusu ise 544.502 olarak verir. Bu nüfusun sadece 106.768'i Ermenilerden meydana gelmekteydi⁵¹. Osmanlı Devleti ıslahat meseleleri gündeme gelince bölgeye bir heyet göndererek (1895) vilayet nüfusunu 669.717 olarak tespit etmişlerdi. Bu nüfusun yaklaşık 119.935'inin ise Ermeni olduğunu İngiltere'ye bildirmek üzere rapora ilave etmişlerdi⁵².

Çeşitli kaynaklara göre Erzurum'daki Ermeni nüfus tarih sırasıyla şöyle verilmektedir: Ermeni Patrikliği (1880)134.000, Cuinet'(1880) 134.967, Shaw (1882) 109.838⁵³, Karpat (1893) Erzurum'da 101.138 Ermeni⁵⁴, William Everett (1895) 159.798 olarak tahmin eder⁵⁵. 1330 (1911-12) Osmanlı nüfus sayımına göre Erzurum'daki Ermenilerin sayısı 163.218⁵⁶, 1913 yılına ait

⁴⁹ M. Leart, 'La Question armenienne a la lumiere des documents', pp. 60-1; J. Bryce, 'The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire', p. 661; Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 261.

⁵⁰ M. Ormanian, 'The Church of armenia', pp. 205-6; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 304-5.

⁵¹ Gürün, *a.g.e.*, s. 139. 1880 yılına ait Patrikhane verilerinde vilayet nüfusu 270.000 olarak gösterilmektedir. Bu nüfusun 111.000'i Ermenilerden oluşmaktaydı. 1881'de ise bu rakam 128.478'e ulaşmıştır. İngiltereye Patrik tarafından verilen rakamlar ise 215.177'dir. Cuinet ise 645.702 olarak verdiği rakamın 134.488'inin Ermeni olduğunu belirtmektedir. 1890 Osmanlı Nüfus sayımında ise vilayetin nüfusu 555.159, gayrimüslim nüfus ise ki bunlar muhtemelen çoğunlukla Ermenidir(Rumları 3.356, Cuinet 3725, Patrik 5000 olarak verir), toplam 113.488 idi (Gürün, *a.g.e.*, s. 140).

⁵² Gürün, *a.g.e.*, s. 140.

⁵³ Shaw, *a.g.e.*, s. 251.

⁵⁴ Küçük, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, s. 163.

⁵⁵ Küçük, *a.g.e.*, s. 165-66.

⁵⁶ Özgül, *a.g.m.*, s. 58. Marchel Leart'ın Patrikhaneye atfen verdiği 1912 rakamlarına göre Erzurum'daki Ermeni nüfus yaklaşık 215.000 civarındadır (Gürün, *a.g.e.*, s. 127).

Patriklik tahminlerine göre ise 202.391 idi⁵⁷. Bütün bunlara rağmen Krikorian'ın bir oldu bittiye getirerek Erzurum Vilayeti'ndeki Ermeni nüfusunu 150 bin olarak vermesi, bütün bu araştırmacıların emeklerini hiçe saymak demektir. Biz burada bir rakam vermek niyetinde değiliz. Değerlendirmeyi okura bırakmayı uygun buluyoruz.

Trabzon Ermenileri

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'un genel nüfusu, Cuinet'e 1.047.700 idi. Bu nüfus içinde Ermenilerin oranı (Apostolic 44.100, Katolik 2.300, Protestan 800) yaklaşık 47.200 idi⁵⁸. Fraşeri⁵⁹ 1874'de vilayetteki bütün Ermenileri 52.349 olarak tahmin eder. 1320 H./1902-3 Vilayet Salnâmelerine göre bazı yılların tahminleri şöyledir:⁶⁰Trabzon sancağı 28.707, Samsun 20.184, Gümüşhane 1.767, Rize 20.

Bu istatistiklerden görülecektir ki, Trabzon Ermenileri 51.000-52.000 civarındaydı, bu yüzden Cuinet tarafından verilen sayıdan daha çokturlar. Ermeni kaynakları, her nasılsa, farklı rakamlar kaydeder. Theodik'in Almanak'ı⁶¹ bütün Ermeni toplumunun sayısını 65.000 olarak hesaplar, Ormanian⁶², (Apostolic 50.000, Katolik 2.500, Protestan 1.000) olmak üzere 53.500 olarak verir.

Krikorian, Trabzon'daki Ermeni nüfusu fazla gösterebilmek gayreti içindedir. Daha sonraki kısımlarda görüleceği üzere, Ermenilerin en az olduğu bölgelerden biri olarak Trabzon'u veren Krikorian'ın verdiği rakamlar da yanıltıcıdır. Marcel Leart'ın Patrikhaneye atfettiği 1882 Ermeni nüfus rakamları arasında Trabzon'un 120 bin olarak gösterilmesi de oldukça abartılıdır⁶³. 1913 Patriklik istatistiklerinde Trabzon 73.395 olarak gösterilmiştir⁶⁴. Esat Uras'ın bahsettiği ve Osmanlı hükümetinin 1321 (1905)'de hazırlatıp ancak 1330 (1914)'te yayınladığı nüfus kayıtlarında Trabzon'un nüfusu 40.237 olarak tespit edilmiştir⁶⁵. Görülmektedir ki Cuinet ile Uras'ın verdiği rakamların bir ortalamasının alınması bizi daha doğru sonuçlara götürecektir.

⁵⁷ J. McCarthy, *a.g.m.*, s. 80.

⁵⁸ Krikorian, *a.g.e.*, s. 47-48. Ayrıca bkz. Cuinet, *a.g.e.*, Cilt: I, s. 10; A. Cevad, Diyar Bakır, 'Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, Cilt: 2, s. 522; 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Trabzon'un genel nüfusunu 1.164.595 olarak, buradaki Müslümanları 933.728, gayrimüslimleri ise 230.867 olarak vermektedir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

⁵⁹ Ş. Fraşeri, *Kamûs ül-a'lâm'*, vol. 4, p. 3005.

⁶⁰ 'Trabzon vilayeti Salnâmesi', 1320H. /1902-3, s. 338-9; 1321 H. /1903-4 Vilayet yıllığında (s. 470-3) ve 1322 H. /1904-5 (s. 430-3), Ermenilerin tamamı 51. 639 olarak verilmektedir.

⁶¹ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 262.

⁶² M. Ormanian, 'The Church of Armenia', pp. 205; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', p. 304-5.

⁶³ Gürün, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁴ J.McCarthy, *a.g.m.*, s. 80.

⁶⁵ Uras, *a.g.e.*, s. 143. Uras Fransız sarı kitabına dayanarak verdiği Ermeni miktarı Trabzon'da 47.200 civarındadır (Uras, *a.g.e.*, s. 141).

Sivas Ermenileri

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Sivas vilayetinin toplam nüfusu, Vital Cuinet (1890)'a göre, 1.086.015 olup, Ermeniler bu nüfusun (Apostolic 129.523, Protestan 30.433, Katolik 10.477) 170.433'ünü oluşturmaktaydı.⁶⁶

Fraşeri⁶⁷ tarafından da 1893-4 için aynı rakamlar verildi, fakat toplama 400 Yahudi ekledi. 1321 H./1903-4 Vilayet Salnâmesi Ermenilerin sayısını yaklaşık olarak 133.700 tahmin eder. Cuinet'e göre Sivas Ermenileri vilayetin Sivas sancağında 63.868, Tokat 37.919 Amasya 50.600, Şebinkarahisar 18.046 kadar idi.

Sivas'ın Ermeni nüfusuyla ilgili olarak, Ermeni yazarlar aşağıda görüldüğü gibi farklı rakamlar sunarlar. Gabikian tamamını 350.284 olarak⁶⁸, Ormanian 200.000 olarak, Theodik'in Almanak'ı 225.000⁶⁹ olarak verir. Ormanian'a göre,⁷⁰ Sivas Ermenileri aşağıdaki gibi, vilayetin farklı bölgelerinde toplanırlardı. Buna göre Sivas'da (Apostolic 80.000, Protestan 1.000, Katolik 5.000) yekûn 86.000. Divriği'de (Apostolic 11.00, Protestan 3.000) toplam 11.300. Gürün'de Apostolic 17.000, Protestan 1.000, Katolik 500) toplam 18.500. Darende'de (Apostolic 7.000) toplam 7.000. Tokat'ta (Apostolic 21.000, Protestan 500, Katolik 2.000) toplam 23.500. Amasya'da (Apostolic 25.000, Protestan 3.000, Katolik 500) toplam 28.500. Şebinkarahisar'da (Apostolic 25.000, Protestan 200) toplam 25.200 idi.

Krikorian Sivas'taki Ermeni nüfus için Ormanian tarafından kaydedilen toplamı, Türk ve diğer Ermeni kaynakların rakamlarıyla karşılaştırarak makul ve mantıklı bulmaktadır. Ancak birinci tahmini açık bir şekilde tahminlerin altında bulurken, tahmini yapanların eğilim ve ilgilerine göre son sayıları da abartılı saymaktadır. Oysa bu rakamların çoğunluğunun kendi hesaplarını, Rumlar gibi

⁶⁶ Krikorian, *a.g.e.*, s. 54-55. Cuinet, *La Tuguie*, Cilt: I, s. 617-18. Osmanlı Devleti'nin de aynı tarihlerdeki nüfus sayımında Ermeniler 116.712, 1893 sayımında ise 118.191, 1895 sayımında 131.361 olduğu görülmektedir (Gürün, *a.g.e.*, s. 145). Esat Uras Marcel Leart'ın (*La question Armenienne a La Lumiere Des Documents*, Paris 1913, s. 59, Ek: 1) verilerine dayanarak Sivas Ermenilerini 280.000 olarak (Uras, *a.g.e.*, s. 138), Ermeni Patrikinin verdiği rakamlarda Sivas Ermenileri 165.000 (*a.g.e.*, s. 139), Fransız sarı kitabında muhtemelen Cuinet'in rakamları kullanılmıştır, 170.433 (*a.g.e.*, s. 141), 1905'te hazırlanarak 1914 yılında yayımlanan Osmanlı istatistiklerinde 151.674 olarak verilmektedir (*a.g.e.*, s. 143). Aynı tarih için Gürün'ün Osmanlı istatistiklerine dayanarak Sivas vilayeti için aynı rakamı vermesi şaşırtıcı değildir (Gürün, *a.g.e.*, s. 146). S. Shaw ise 1882 sayımında Sivas Ermenilerini 121.473 olarak tahmin etmektedir. Küçük'ün Ermeni patriğinden aktardığı 1880 verilerinde Sivas Ermenileri 57.000 (Ermeni Meselesinin Ortaya çıkışı, s. 164), aynı tarih için İngiliz konsolos Trotter'in tespitlerinde Sivas Ermenilerinin 53.013, Lynch'in verilerinde ise bu eyalet görünmemektedir (*a.g.e.*, s. 165), 1895 İngiliz William Everett'in verilerinde Sivas sancağında Ermeniler 76.255 iken, Sivas vilayetinde 131.037 (*a.g.e.*, s. 166) oldukları görülmektedir. Özgül'ün 1330 (1911-12) rakamlarına göre Sivas vilayet Ermenileri 179.521, Ermeni patriğine ait olup *Population Armenienne*, Paris 1920'den aldığı rakamlarda ise 165.000 (*a.g.m.*, s. 58) oldukları anlaşılmaktadır. J. McCarthy'nin 1913 Patriklik kaynaklarından aldığı bilgilere göre ise vilayette 204.472 Ermeni (*a.g.m.*, s. 80) olduğu iddia edilmektedir.

⁶⁷ Ş. Fraşeri, *Kamûs ül-a'lâm* (Dictionary of proper Names'), vol. 4, p. 2797.

⁶⁸ K. Gabikian, 'Eghernapatum Phoqun Hayots ew norin medzi mayraqaghaqin Sebastioy' ('History of the Massacres of Lesser Armenia and of its Great Capital Sivas'), pp. 597 and 598-604.

⁶⁹ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 261. . 304-5.

⁷⁰ J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', p. 304-7'den naklen M. Ormanian, 'The Church of Armenia', pp. 205 and 207.

bağımsız bir devlet kurmak yolunda yapan Patrikhaneden alındığı anlaşılmakta olup, Türklerin dışında Ermeniler üzerinde çalışan Avrupalı araştırmacıların verdiği rakamların daha muteber olduğu, buna karşılık Ermenilerin verdiği rakamların oldukça abartıldığını kabul edebiliriz. Bu sebeple, eyaletteki Ermeni nüfusun Cuinet ile Shaw'ın verdiği rakamlar arasında olması daha mantıklı görülmektedir.

Seyhan (Adana) Ermenileri

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bu vilayetin genel nüfusu Cuinet'e göre 403.500 civarındaydı.⁷¹ Bu nüfus içinde Ermeniler (Apostolic 69.300, Katolik 11.550, Protestan 16.600) toplam 97.450 idi.

Fraşeri 1889'da Adana'nın nüfusunu 350.000 olarak tahmin eder. Bu nüfusa Hıristiyanlar (büyük çoğunluğu Ermeni olanlar), Türkler, Kürtler ve Araplar dâhildir.⁷² Bununla beraber, ilginç bir görüş olarak, Ermeni yerleşimciler için Cuinet tarafından verilen 97.450 sayısı Ermeni kaynaklar tarafından kaydedilen rakamlardan fevkalade daha fazladır. Ormanian,⁷³ ve Theodik'in⁷⁴ Almanak'ı Ermeni nüfusunu aşağıdaki gibi sunmaktadır. Adana (Mersin ve İçel dahil) (Apostolic 35.000, Katolik 2.000, Protestan 900) toplam 37.900. Kozan sancağı (Apostolic 9.000, Protestan 500) toplam 9.500. Saimbeyli kazası (Apostolic 20.000, Katolik 1.000, Protestan 200) toplam 21.200. Payas ve muhitiyle birlikte Cebel-i Bereket kazaları 11.000 olmak üzere toplam 79.600 idi.

Krikorian Türkçe ve Ermenice istatistikler arasındaki 20 bin kişilik farkın sebebi olarak, öncelikle Osmanlı İmparatorluğunda resmî ve güvenilir bir nüfus sayımının var olmamasını ve ikinci olarak Ermenilerin Adana'da hiçbir şekilde bağımsızlık iddiasında olmadıklarını hatta Türkleri endişelendirecek ayrılıkçı hiçbir hareketlerde bulunmadıklarını iddia eder. Öncelikle nüfus meselesine dönelim. Cuinet'in 1890 tarihine ait verdiği rakamlar doğru olabilir. Ancak Seyhan'da Ermenilerin isyan hareketleri ne zaman başlamıştır. Önemli olan bu tarihin saptanmasıdır. 1878 Osmanlı Rus harbinde sadece İstanbul ve çevresindeki Ermeniler Patrikleri ve ileri gelenlerinin teşvikleriyle Ruslarla işbirliğine ve Anadolu'da bir devlet kurma fikrine sahipti. Bu fikrin Anadolu'ya yayılması bu tarihten sonra peyderpey olmuş ve 1909 Adana İsyanına⁷⁵ kadar da fiiliyata çıkmamıştır. Ancak bu süre içinde Ermeniler Adana başta olmak üzere Anadolu'nun özellikle doğu bölgelerine nüfus yerleştirmeye başlamışlardır. Diğer taraftan

⁷¹ Krikorian, *a.g.e.*, s. 64-65. Cuinet, Cilt: II, s. 5, cf. A. Cevad, Diyar Bakır 'Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati' ('Historical and Geographical Dictionary of the Ottoman Empire'), art. Atana, vol. 1, pp. 15. 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Seyhan (Adana)'nın genel nüfusunu 398.764 olarak, buradaki Müslümanları 355.912, gayrimüslimleri ise 42.852 olarak vermektedir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

⁷² Ş. Fraşeri, *Kamûs ül-a'lâm* (Dictionary of proper Names'), art. Atana vol. 1, p. 219.

⁷³ J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 304-5'den naklen M. Ormanian, 'The Church of Armenia', p. 207.

⁷⁴ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 262.

⁷⁵ Seda Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi), İstanbul 1997, s. 28 vd.

Theodik ve Ormanian'ın hangi tarihler için bu nüfusu verdiğine de vakıf olmadığımızdan bu konuda yorumumuz da eksik kalmaktadır.

Marcel Leart'ın Patrikhaneye atfen 1882 yılı nüfus sayımında Adana için verdiği rakamlara göre vilayette 280.000 Ermeni vardı⁷⁶. Oysa S.Shaw 1882 yılı Adana kazası Ermeni nüfusunu sadece 10.606 olarak göstermektedir⁷⁷. Karpat'ın 1894'e ait verdiği bilgilere göre vilayette 32.815, 1895'te 32.763, 1896'da 5.702, 1897'de 32.879, 1902'de 34.291 Ermeni vardı⁷⁸. Karpat'ın verdiği rakamlarla aynı tarihleri taşıyan ve Fransızların Sarı kitap olarak adlandırdıkları 'Affaires Armeniennes Projet de Reformes dans l'Empire Ottoman'da coğrafi ve demografik şartların Doğu Anadolu'da veya Adana'nın Maraş bölgesinde bir Ermeni devletinin veya muhtar bir Ermeni eyaletinin teşkiline imkan vermediğini bildirmektedir. Ayrıca kitap 1893-1897 arasında Adana Ermeni nüfusunu 97.450 olarak göstermekte ve muhtemelen Cuinet'ten faydalanmıştır⁷⁹. Yine Karpat'ın verdiği bilgilere göre 1906/7 yıllarında Adana'da 47.047 Gregoryen, 3.293 Katolik Ermeni ve 4.733 (muhtemelen) Protestan Ermeni⁸⁰, 1914 yılı nüfusu ise 50.139 Gregoryan, 2.511 Katolik Ermeni, 5.036 Protestan Ermeni⁸¹ idi. Patrikhanenin 1913 yılına ait verdiği Adana Ermeni nüfus rakamları ise bu miktarlarla yine çelişmekte ve 119.414 idi⁸². Bütün bunlar göstermektedir ki, Krikorian'ın iddia ettiği gibi Osmanlı istatistiklerinin yanlışlığından değil, ama her iki tarafında kendini haklı gösterme çabasından kaynaklanan bir gayretkeşlikle bazen rakamlar az veya çok olabilmektedir. Oysa biz diğer vilayetlerde olduğu gibi, Cuinet'in rakamlarının doğruluğuna itimat etmeye devam etmekteyiz. Çünkü doğru bir tanedir. Her vilayet için ayrı kişilerin istatistiklerini doğru kabul etmek, zaten üzerinde durduğumuz yanlışlıkların ana sebebidir. Diğer taraftan yukarıda verdiğimiz 30 binli rakamların ise, aksi belirtilmedikçe, sadece Adana kazasındaki Ermeni nüfusunu yansıttığını söylemek yanlış olmaz kanaatindeyiz.

Elazığ (Mamuret'ül-Aziz) Ermenileri

1312 H./1894-5 vilayet yıllığı Ermeni yerleşimcileri sayısını 75.416 olarak tahmin eder⁸³ ve buna 357 yabancı Ermeni daha ekler. Cuinet Elazığ'ın bütün nüfusunu 575.314 olarak kaydeder⁸⁴,

⁷⁶ Gürün, *a.g.e.*, s. 127.

⁷⁷ Shaw, *a.g.e.*, s. 251.

⁷⁸ Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s. 152-161.

⁷⁹ Bayram Kodaman, "Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı", *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, (Edit. Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 94; Fransız Sarı kitabına göre ise Adana Ermeni nüfusu 97.457'dir (Uras, *a.g.e.*, s. 141).

⁸⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 162-3.

⁸¹ Karpat, *a.g.e.*, s. 172-3.

⁸² J. McCarthy, *a.g.m.*, s. 80.

⁸³ Elazığ sancağında 52. 407 Ermeni yaşamaktaydı; 9. 933'ü Malatya ve 13. 076'sı Hozat'taydı.

⁸⁴ 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Elazığ (Mamuret ül-Aziz)'in genel nüfusunu 466.579 olarak, buradaki Müslümanları 380.092, gayrimüslimleri ise 86.487 olarak vermektedir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

bunun 69.719'u Ermeni, 650'si Rum, geri kalanı ise Türkler, Kürtler ve Kızılbaşlar idi. Cuinet Ermeni nüfusu kazalara göre ise şöyle vermektedir. Elazığ Sancağı'nda (Apostolic 39.343, Katolik 905, Protestan 5.100) toplam 45.348. Malatya Sancağı'nda (Apostolic 15.080, Katolik 770, Protestan 350) toplam 16.200. Hozat Sancağı'nda (Apostolic 7.560, Protestan 610) toplam 8.170 olup, Vilayetin tamamında 69.718.⁸⁵ Ermeni olduğu anlaşılmaktadır.

Krikorian, Cuinet'in Türklerden daha muhafazakar olduğunu, bu yüzden Elazığ'daki Ermeniler için verdiği rakamların Ermeni kaynakları tarafından verilen sayılarla oldukça farklı olduğunu söylemektedir. Buna karşılık Theodik'in Almanak'ı Elazığ Ermenilerini yaklaşık 204.000 olarak sunmaktaydı.⁸⁶ Lepsius tarafından naklen verilen Ormanian⁸⁷ ise Elazığ Ermenilerini (Harput 51.000, Kemaliye 10.200, Arapkir 19.500, Çemişkezek 9.000, Peri 18.500, Malatya 23.000) 131.200 kadar tahmin etmektedir:

Krokian, "Ormanian'ın istatistiklerini kabul etmeye meyilli olduğunu, ancak her şeye rağmen nispi konuşmak, daha güvenli olacaktır" demektedir. Krikorian, bütün çalışma süresince çelişkili ifadeler kullandığını bir kez daha ortaya koymuştur. Bazen çoğunluğu sahiplenmekte, bazen da azınlığa düşmeyi Osmanlı istatistiklerinin düzensizliğine vermekte, diğer taraftan kendi beğenisine göre kaynaklar seçerek bunları salt doğrularmış gibi lanse etmekte, bütün bunlara rağmen kendisinde de bir istikrarın olmadığını fark edememektedir. Bu bakımdan erken tarihlerden itibaren Elazığ'a ait nüfus bilgilerini vermekte yarar vardır.

Marcel Leart'ın (1882) Patrikhaneye atfen verdiği rakamlar Elazığ (Harput)'da 270.000.⁸⁸, Patrikhaneye atfen çeşitli kaynaklarca verilen rakamlara göre (1880) 155.000, (1881) 107.059, (1912) 168.000.⁸⁹ Ermeni olduğunu belirtmektedir. Elazığ vilayetindeki Ermeni nüfus Patrikliğe göre (1880) Elazığ Ermeni nüfusu 158.000, (1881) 107.059, Osmanlılara göre (1890) 74.158, Lloyd'a göre (1890) 81.155 idi. 1893 Nüfus Sayımı'na göre (1890) 79.974, Osmanlılara göre (1895) 84.422, Lynch'e göre (1896) 93.000 idi.⁹⁰ Fransız Sarı Kitabı'na göre ise (1890) Elazığ Ermeni nüfusu 69.718 olarak tespit edilmiştir.⁹¹ 1911-12 Yılına ait Anadolu Vilayeti Ermeni nüfusu verilerine göre Elazığ Ermeni nüfusu 111.043 iken Ermeni Patrikliğinin kayıtlarında 168.000 olarak gösterilmiştir.⁹² J.McCarthy'nin 1914 tahminine göre Elazığ Ermeni nüfusu ise 124.289 olarak tespit edilmiştir.⁹³

⁸⁵ Krikorian, *a.g.e.*, s. 71-72. Cuinet, Cilt: II, s. 322.

⁸⁶ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 261.

⁸⁷ M. Ormanian, 'The Church of Armenia', pp. 206-7; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 306-7.

⁸⁸ Gürün, *a.g.e.*, s. 126'dan naklen Marcel Leart, *La Question Armenienne a la 'Lumiere des Documents*, Paris, 1913.

⁸⁹ Gürün, *a.g.e.*, s. 131.

⁹⁰ Gürün, *a.g.e.*, s. 145.

⁹¹ Uras, *a.g.e.*, s. 141.

⁹² Özgül, *a.g.m.*, s. 58.

⁹³ J.McCarthy, *a.g.m.*, s. 80.

Patriklik ve Ormanian dışında Elazığ Ermenileri için verilen rakamların üst seviyesi daima 100.000'in altında kalmaktadır. Bu da Ermenilerin verdiği rakamların oldukça abartılı olduğuna işaret eder. Öyleyse Elazığ Ermenileri için verilebilecek rakamın Ormanian'ın rakamı olmadığı da aşıkardır.

Suriye Ermenileri (Halep Vilayeti)

Krokian, Halep'teki Ermenilerin nüfusunun tespit edilememiş olmasını "Bir nüfus sayım memurunun olmaması yüzünden Halep vilayetinin Ermeni nüfusunu gösteren istatistikler tam ve güvenilir değildir." şeklinde ifade eder. Cuinet'in rakamlarını ise oldukça dağınık ve karmaşık bulmaktadır. Bu yüzden Cuinet'in Halep Ermenileri için verdiği rakamları kullanmak istemez ve 1908 vilayet Salnâmesinin rakamlarını daha kullanışlı kabul ederek, vilayetin genel nüfusunu 903.269⁹⁴ olarak verirken Ermenileri (Apostolic 65.033, Katolik 10.016, Protestan⁹⁵ 6.071) 81.120 civarında kaydeder⁹⁶.

Krikorian, Halep'teki 81.120 Ermeni nüfusa Dayr el-Zor mutasarrıflığının Ermenilerini de eklemekte ısrarlıdır. Buradaki Ermenilerin çoğunluğu Katolik olup, (Cuinet'e göre) sayıları 400 idi.

Krikorian, Ermeni kaynaklarının Halep vilayetindeki Ermeni nüfusunu vilayet Salnâmesine göre tahmin ettiklerinden bahsederek; Ormanian'ın⁹⁷ 163.000; Theodik'in Almanak'ında⁹⁸ 186.000 olarak verdiğini söylemesine rağmen, daha inandırıcı bulduğu Ormanian ise Ermeni nüfusunu Halep'in İskenderun ve Belen kazalarında (Apostolic 15.000, Katolik 5.000, Protestan 2.000) toplam 22.000. Dayr el-Zor ve Urfa sancaklarında (Apostolic 24.000, Katolik 1.000, Protestan 800) toplam 25.000. Maraş, Elbistan ve Pazarcık kazalarında (Apostolic 30.000, Katolik 4.000, Protestan 3.500) toplam 37.500. Süleymanlı ve Andirin kazaları ve Firnis nahiyesinde (Apostolic 27.000, Katolik 5.00, Protestan 5.00) toplam 28.000. Gaziantep ve Kilis kazalarında (Apostolic 30.000, Katolik 1.000, Protestan 4.000) toplam 35.000. Antakya, Cisir el-Sugur ve Sahiun'da (Apostolic 12.000, Katolik 2.000, Protestan 1.500) toplam 15.500 olup bütün vilayetteki Ermeni nüfusu 163.800 olarak verir.

Krokian, Halep vilayetinin Ermeni nüfusu için en muhtemel tahmini bulmak amacıyla, diğer vilayetler için yaptığı gibi aşırı rakamların ortalamasını alarak 133.560 sayısını verir.

⁹⁴ Krikorian, *a.g.e.*, s. 82-83. 'Halep vilayeti Salnâmesi' ('Year-Book of the Province of Aleppo'), 1326H. /1908, p. 504.

⁹⁵ Halep vilayetinin Protestanlarının hepsini Salnâme 12. 071 olarak kaydeder. Bu vilayetteki Ermeni Protestanların sayısını yaklaşık vermek için bu toplamı yarıya indirdim. M. Ormanian, 'The Church of Armenia', pp. 206-7, Halep'in Ermeni Protestanlarını 12. 300 olarak tahmin eder.

⁹⁶ 1897 tarihinde yapılan istatistiği kaynak gösteren Güran, Halep'in genel nüfusunu 819.238 olarak, buradaki Müslümanları 712.585, gayrimüslimleri ise 106.653 olarak vermektedir (Güran, *a.g.m.*, s. 173).

⁹⁷ Ormanian in *ibid.*; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 304-5.

⁹⁸ Theodik, 'Amenun taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 262-3.

Krikorian burada da yine kendi hükmünü koymuş durumdadır. Bu nedenle konu üzerinde çalışan başka araştırmacıların da rakamlarına müracaat etmek meseleye ışık tutacaktır.

Ulaştığımız diğer kaynaklara göre Halep'in Ermeni nüfusu şöyleydi: Marcel Leart'ın Patrikhaneye atfen vermiş olduğu(1882) Halep (Antep, Urfa, Kilis, Maraş) Ermeni nüfusu 100.000 idi.⁹⁹ Fransız Sarı kitabı (1890-93) 37.999¹⁰⁰; J. McCarthy'in Patrikhaneye ait verdiği (1913) rakamlara göre 189.565.¹⁰¹; Uras'a (1914) göre 35.104 Gregoryan, 5.739 Katolik ve 8.643 Protestan olmak üzere toplam 49.486'dır.¹⁰²

Bütün bunlara bakıldığında Halep Ermeni nüfusu hiçbir zaman 100.000'in üzerine çıkmamış görünmektedir. Bu sebeple Krikorian'ın makul bir rakam olarak sunmuş olduğu 133.560 rakamı aslında bir hayalin ürünüdür.

Suriye (Dımaşk, Beyrut ve Lübnan Dağı) Ermenileri

Krikorian, on dokuzuncu yüzyılda Ermeni nüfusun, Suriye sahilleri, Dımaşk ve Lübnan bölgelerinde çok fazla olmadığına işaret ederek, Ermenilerin pek çoğunun Suriye çöllerine sürüldükleri Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu bölgede biraz daha çoğaldıklarından bahseder. Ona göre bu Ermenilerden bazıları Suriye'den, 1960 sonrası sayımlara göre 200.000 civarında Ermeni'nin bulunduğu, Lübnan'a kaçtı veya taşındı. Krikorian, 1900-1 için, Suriye (veya Dımaşk) Vilayet Salnâmesi'nden Ermeni nüfusla ilgili olarak şu rakamları vermektedir.¹⁰³: Dımaşk'ta (Apostolic 257, Katolik 179) toplam 436. Wadi' el-Acem'de (Apostolic 52), Rashayya (Katolik 30), Hamah (Apostolic 5) olup, toplam 523 idi.

Onun kullandığı kaynaklardan olan Ormanian¹⁰⁴ ise Suriye vilayeti Ermenilerinin sayısını 1900-1 Salnâmesinin rakamlarından çok daha yüksek, 2.000 olarak verir. Krikorian, Cuinet'in de Ormanian'ın rakamlarını kabul ettiğini ve Ermeni nüfusu onun rakamlarına yaklaşık bir sayı olan 2.025 olarak kaydettiğini ifade eder.¹⁰⁵

Lübnan hakkında da benzeri yargılarda bulunarak, kaynakların Beyrut vilayetindeki Ermeni nüfusu 1.200-1.300 civarında gösterdiğini, 1908 Vilayet Salnâmesi'nin 1.218 rakamını verdiğini, Ormanian'ın 1.300 (1.000'i Apostolic ve 300'ü Katolik) olarak tahmin ettiğini belirtmesine

⁹⁹ Gürün, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁰⁰ Uras, *a.g.e.*, s. 141; Bayram Kodaman da Fransız Sarı kitabından yapmış olduğu aktarmalara dayanarak Halep Ermeninin nüfusunun 1914'deki miktarını 37.999 olarak verir(Kodaman, *a.g.m.*, s. 94).

¹⁰¹ McCharthy, *a.g.m.*, s. 80.

¹⁰² *Osmanlı Ülkelerinin 1330 yılı nüfus istatistikleri*, Dahiliye Nezareti Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü, İstanbul, Hilal Matbaası, 1336; Gürün, *a.g.e.*, s. 147.

¹⁰³ Krikorian, *a.g.e.*, s. 94-95.

¹⁰⁴ M. Ormanian, 'The Church of Armenia', p. 207; J. Lepsius, 'Der Todesgang des armenischen Volkes', pp. 308-9.

¹⁰⁵ V. Cuinet, 'Syrie, Liban et Palestine', Paris 1896, pp. 307, 386, 394, 458 and 480. Ona göre Dımaşk Sancağı'nda 1. 925 (1. 025 Protestan ve 900 Apostolic) Ermeni, Cebel-el-Druz'da 200 Apostolic yaşadı.

rağmen¹⁰⁶, temel olarak aldığı Salnâmede Ermeniler Beyrut'ta(Apostolic 108, Katolik 461) toplam 569. Tripoli'de (Katolik 14), Lazkiye'de (Katolik 243), Sahiun'da 392 olmak üzere toplam 1.218 idi.

Krikorian, Cebel-i Lübnan'da çok az Ermeni olduğunu, bu mutasarrıflığa ait yıllığın Ermenilerin sayısını Kisruan kazasındaki Süryaniler (Hıristiyan) ile 5 civarında kaydettiğini, 167 olarak tahmin edilen Protestanlar arasında da Ermenilerin olabileceğini ifade eder. O, Ormanian'ın¹⁰⁷ Cebel-i Lübnan ve Kudüs hakkında 1960 sonrasındaki nüfus sayımlarına göre verdiği Ermeni sayısının ancak 3.200 (3.000'i Apostolic, 200 Katolik)'e ulaşabildiği¹⁰⁸ göz önüne alınırsa, 1890'larda Kudüs'te 2.000 civarında Ermeninin olduğu tahmin edilebilir. Theodik'in Almanak'ında¹⁰⁹ ise Cebel-i Lübnan'da 1.000 veya 1.200 Ermeninin olduğu belirtilmektedir. Krikorian, bu bilgileri başka kaynaklardan teyit edemediklerinden, doğruluğuna kesin gözle bakmadığını itiraf eder. Bu sebeple de Cebel-i Lübnan'daki Ermeniler için yukarıda vermiş olduğu iki sayının taban tabana zıddı bir ortalamanın alınabileceğini bildirir. Diğer taraftan Suriye sahilleri, Dımaşk, Beyrut¹¹⁰ ve Cebel-i Lübnan Ermenilerinin Türk Salnâmelerinde 1.800 civarında verildiğine ve Ormanian'ın bu sayıyı 4.500 ile sınırladığından bahseder. Krikorian, Ormanian'ın rakamını da göz önünde bulundurarak, söz konusu bölgelerdeki Ermeni nüfusun bir ortalamasının alınabileceğini, bunun da yukarıdaki iki sayının ortası olan 2.150 sayısının olabileceğini bildirir.

Bu ifade bize göre yanlıştır. Çünkü Cuinet'in konu hakkında verdiği rakamları kabul etmemekle, Krikorian taraflı davrandığını açıkça göstermiştir.

Kaynaklar

- A. Cevad (1895-1900). Diyarbakır 'Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati, II , İstanbul.
- Bayındır, Seda (1997). Adana Ermeni İsyanı (1909), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi), İstanbul.
- Bryce, J. (1916). The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1916.
- Cuinet, V. (1896). Syrie, Liban et Palestine, Paris.
- Cuinet, Vital (1891). La Turquie d'Asie, Cilt: II, Paris.
- Çoruh, Haydar (2002). "Erzurum'daki Müslim ve Gayrimüslim Nüfusu Gösteren 1847 Tarihli Nüfus Defteri", Ermeni Araştırmaları Dergisi, Sayı: 6, Ankara.

¹⁰⁶ Ormanian in ibid.; 'Beyrut vilayeti Salnâmesi' ('Year-book of the Province of Beirut'), 1326H/1908, straight after p. 424. Cuinet'e göre (op. cit. , pp. 14, 52, 53, 82, 89, 149, 160 ve 162) 1895'lerde Beyrut vilayetinde 2. 931 Ermeni yaşadı: 2. 001 Apostolic (Beyrut'ta 200, Merde 'Ayun'da 201 ve Lazkiye'de 1600), ve 930 Katolik (Beyrut'ta 400 ve Sur'da 530). Bu rakamlar hem Türk hem de Ermeni kaynaklar tarafından verilen rakamlardan daha yüksektir.

¹⁰⁷ Ormanian, op. cit.; Lepsius, op. cit.

¹⁰⁸ Güran, Kudüs'teki gayrimüslim nüfusu karışık olarak 41.514 olarak verir. (Güran, a.g.m., s. 173).

¹⁰⁹ Theodik, 'Amenuen taretsoytse' ('The Almanac for Everyone'), 1922, p. 263.

¹¹⁰ Güran Beyrut'taki gayrimüslim nüfusun tahmini 115.744 olarak verir (Güran, a.g.m., s. 173).

Dahiliye Nezareti Sicil Genel İdaresi Müdürlüğü (1336). Osmanlı Ülkelerinin 1330 yılı nüfus istatistikleri, ü, İstanbul.

Eramian, H. (1929). 'Memorial of Van-Vasurakan, vol. 1, Alexandria.

Fraşeri, Ş. (1888-9). Kamûs ül-a'lâm, Cilt: 4, 1306-1316 H.

Güran, Tevfik (2000). "1897 Tarihli İlk İstatistik Yıllığı", State Institute of Statistics Prime Ministry Republic of Turkey, (Edit. H.İnalcık-Ş.Pamuk), Ankara 2000.

Gürün, Kamuran (2001). Ermeni Dosyası, 5. Baskı, İstanbul.

Karpat, Kemal (1985). Ottoman Population 1830-1914, Demographic and Social Characteristics, The University of Wisconsin Press.

Karpat, Kemal H. (1978). "Ottoman Population Refords and the Census of 1881/82-1893", International Journal of Middle East Studies, Vol. IX.

Kodaman, Bayram (2001). "Üç Ermeni Şarkısı ve Ermenilerin Türklere Bakışı", Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar, (Edit. Erhan Afyoncu), İstanbul.

Krikorian, Mesrob K. (1977). Armenians in The Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London.

Küçük, Cevdet (1986). Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897), İstanbul 1986

Küçük, Cevdet (1985). "Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat", Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, IV, İstanbul, s. 1007-1024.

Küçük, Cevdet (1987). "Millet Sistemi ve Tanzimat", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri (13-14 Mart 1985) , Ankara.

Küçük, Cevdet, (1984), Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlar

Leart, M. (1913). La question Armenienne a la lumiere des documents, Paris.

Lepsius, J. (1919). Der Todesgang des armenischen Volkes, Potsdam.

Lynch, H. F. B. (1901). Ermenistan: Seyahatler ve Çalışmalar, Cilt: II, London.

McCarthy, J. (2002). "Osmanlı Ermeni Nüfusu", Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler, (Edt. Türkkaya Ataöv), Ankara.

Ormanian, M. (1955). The Church of Armenia, London.

Özgül, M. Cemil (2001). "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler", Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı, Cilt: I, Sayı: 37, Ankara.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural (1983). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, Cilt: II, İstanbul.

Shaw, Stanford J. (1980). "Ottoman Population Movement During The last Years of The Empire, 1885-1914:

Theodik (1922). *The Almanac For Everyone*.

Trabzon vilayeti Salnâmesi, 1320H. /1902-3, s. 338-9; 1321 H. /1903-4 Vilayet yıllığında (s. 470-3) ve 1322 H. /1904.

Uras, Esat (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.

